

Владислав БЕРЕЖНЮК¹

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОБСТАВИН, ЩО ПОМ'ЯКШУЮТЬ ПОКАРАННЯ ПРИ ЙОГО ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ

Досліджуються правова природа й значення обставин, що пом'якшують покарання, як критерій індивідуалізації покарання при його призначенні. Констатовано, що призначення судом покарання об'єктивно виступає заключним етапом правосуддя. Зауважено, що досягнення мети відновлення соціальної справедливості, виправлення засудженого й запобігання вчиненню нових злочинів можливо лише за безумовного дотримання загальних засад призначення покарання. З метою забезпечення досягнення вищезгаданих завдань, існує й система норм, що регламентує процес індивідуалізації покарання та забезпечує однакове застосування законодавчо закріплених критеріїв, які використовуються судом при визначенні виду й розміру покарання особам, визнаних винними у скоєнні злочину. Від того, наскільки законним, справедливим та обґрунтованим буде призначене винній особі покарання, значною мірою залежить реалізація завдань кримінального законодавства — виправлення засудженого та запобігання вчиненню ним нових злочинів. Як наслідок — законодавча регламентація загальних засад призначення покарання безумовна. При призначенні покарання суд повинен застосувати індивідуальний підхід, враховувати особливості вчиненого злочину та особи, яка його вчинила. Важливу роль у такому процесі відіграють також й обставини, які пом'якшують покарання.

¹ аспірант, Львівський державний університет внутрішніх справ
Lado.tema@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-0902-2196>.

Акцентовано неоднозначність у судовій практиці підходів до врахування обставин, які пом'якшують покарання при його призначенні. Призначаючи покарання, суди часто обмежуються у вирокі лише вказівкою на те, що у справі враховано всі обставини вчиненого злочину, без детального аналізу фактичних даних. Із метою усунення вищезгаданого недоліку, в мотивувальній частині вироку суд повинен не лише вказати обставини, що визнані ним пом'якшувальними у справі, а й обґрунтувати, як саме вони знижують ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину й особи винного. Розглядаються питання кримінально-правового значення обставин, які пом'якшують покарання. Аргументовано доцільність невичерпності переліку у кримінальному законодавстві цих обставин.

Ключові слова: покарання; призначення покарання; індивідуалізація покарання; критерії індивідуалізації покарання; обставини, що пом'якшують покарання.

Відновлення соціальної справедливості, виправлення засудженого й попередження здійснення нових злочинів можливі лише при безумовному дотриманні загальних засад призначення покарання. Досягнути вищезгадані завдання стає можливим передусім за допомогою системи норм, регламентуючих процес індивідуалізації покарання, покликаних сприяти формуванню типової судової практики при визначенні виду й розміру покарання.

У рамках процесу призначення покарання досить складним є питання про значення та місце серед критеріїв індивідуалізації покарання пом'якшувальних його обставин. Хоча широке коло приписів Кримінального кодексу України свідчить про надання законодавцем пом'якшувальним обставинам значущої ролі в механізмі призначення покарання, однак природа, особливості дії та інші аспекти їх статусу досі залишаються складними для розуміння. Інакше не можна пояснити той факт, що суди часто недооцінюють наявність цих факторів, або навпаки, розширюючи, тлумачать обставини, закріплені у ст. 66 Кримінального кодексу України, без жодної мотивації такого вибору у вирокі.

Окремі питання, присвячені вивченню зазначеної проблематики, були предметом наукових праць таких вчених, як: В. Воронін, Ю. Ємець, Т. Іванюк, В. Василяш, О. Дудоров, Л. Маньковський, Л. Оліфер, В. Попелюшко, Є. Самойленко, О. Татарінова, Л. Федораш, Б. Чупринський, А. Шидловський, А. Яценко та ін.

Водночас, незважаючи на наявність певної кількості наукових досліджень, проведених останнім часом у цій галузі, натепер щодо обставин, які пом'якшують покарання, існує низка невирішених питань. Так, у вітчизняній кримінально-правовій науці немає єдності думок у питанні сутності правової природи обставин, що пом'якшують покарання; не вироблено й не закріплено на законодавчому рівні науково обґрунтоване визначення розгляданих обставин; існує необхідність розробки класифікації

таких обставин, а також уточнення окремих обставин, що пом'якшують покарання, передбачених законом.

Метою статті є аналіз обставин, що пом'якшують покарання, як загального критерію індивідуалізації покарання при його призначенні.

Покарання, з одного боку, є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. З іншого боку, — призначене судом покарання переслідує основну мету — воно служить інструментом для відновлення соціальної справедливості, виправлення засудженого й попередження вчинення нових злочинів.

Будучи індивідуалізованим, покарання тоді досягає своєї мети, коли винний на законних підставах притягається до кримінальної відповідальності і йому призначається адекватне і справедливе покарання. У разі, якщо суд приходиться до висновку, що до особи, яка вчинила злочин, застосування покарання не доцільне, то вона може бути звільнена від кримінальної відповідальності й покарання, із застосуванням до неї інших заходів правового впливу або без застосування якогось впливу. Першочергову роль у прийнятті такого рішення відіграє врахування судом пом'якшуючих обставин, без якого індивідуалізація покарання не можлива. Коло пом'якшуючих обставин, котрі враховуються судом при індивідуалізації покарання особам, широке та різноманітне: щире каєття; активне сприяння розкриттю злочину; вчинення злочину неповнолітнім; вчинення злочину жінкою у стані вагітності; вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин; вчинення злочину вперше; позитивна характеристика особи винного; молодий або похилий вік особи винного та ін. Всебічна їх оцінка і врахування дозволяє суду отримати найбільш повне уявлення про вчинений злочин та особу винного. Це, у свою чергу, допомагає суду обрати найбільш обґрунтоване покарання, застосування якого дозволить у найбільш оптимальні строки виправити засудженого та запобігти вчиненню ним нових злочинів.

Здійснений аналіз концептуальних підходів до визначення дефініції, принципів, змісту кримінально-правового інституту пом'якшення покарання дозволяє зробити висновок про те, що панівним є переконання відповідно до якого обставини, що пом'якшують покарання, — це найбільш значимі обставини конкретної справи, встановлені законом або визнані такими судом, які виходять за межі складу злочину, характеризують злочинне діяння та (або) особу винного, свідчать про зниження їх суспільної небезпеки або беруться до уваги внаслідок принципу гуманізму, які підлягають врахуванню при обранні міри покарання особі, визнаний винною у вчиненні злочину, в кожній конкретній справі, що веде до призначення покарання більш м'якого, ніж за аналогічне діяння за відсутності таких обставин [1, с. 209; 2, с. 236; 6, с. 96].

У контексті нашого дослідження вважаємо доцільним виходити з того, що в цілому можливі два тлумачення пом'якшення покарання. У більш широкому значенні воно охоплює не тільки власне пом'якшення покарання (коли в нормі Кримінального кодексу використовується саме

це поняття), але й правила, що передбачають обмеження в застосовуванні того чи іншого покарання щодо певних категорій осіб, а також норми, що регламентують заміну покарання менш суворим видом у процесі його відбування.

Друге, більш вузьке значення означеного поняття, включає тільки застосування тих норм КК України, в яких мова йде саме про пом'якшення покарання в процесі його призначення.

Варто зупинитися на спірній у теорії кримінального права проблемі — чи має положення про фіксоване зменшення межі призначення кримінального покарання, будучи установленим у законі, стати обов'язковим для суду, чи тільки служити орієнтиром, даючи суду право на певне варіювання при виборі кримінального покарання.

Безумовно, врахування обставин, що пом'якшують покарання, є обов'язком суду. Такого висновку можна дійти шляхом буквального тлумачення закону. Так, у п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України закріплено: суд призначає покарання «враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання». Слід підкреслити, що законодавцем використано саме формулювання «враховуючи», а не «може врахувати». Це означає, що на суд покладено обов'язок взяти до уваги такі обставини при призначенні покарання. На обов'язковість з'ясування і врахування досліджуваних обставин вказується й у кримінально-процесуальному законі. Відповідно до ст.ст. 368, 370, 374 Кримінального процесуального кодексу України, постановляючи вирок, суд обов'язково повинен вирішити не лише питання про те, чи є у справі обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, а й встановити, які саме, а потім відобразити їх у мотивувальній частині вироку. Про обов'язкове врахування цих обставин у кожному випадку призначення покарання зазначає і Пленум Верховного Суду України у п. 1, 4 постанови «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 р. № 7: «При призначенні покарання в кожному випадку і щодо кожного підсудного, який визнається винним у вчиненні злочину, мають суворо додержувати вимог ст. 65 КК України стосовно загальних засад призначення покарання, оскільки саме через останні реалізуються принципи законності, справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання. Призначаючи покарання, в кожному конкретному випадку суди зобов'язані враховувати ступінь тяжкості вчиненого злочину, дані про особу винного та обставини справи, що пом'якшують і обтяжують покарання».

Функція пом'якшувальних обставин — сприяти конкретизації процесу призначення покарання, забезпечувати його індивідуалізацію [1, с. 207]. Своєрідність процесу індивідуалізації покарання визначається тим, що діяльність суду не завжди абсолютно формалізована та підпорядкована чітким правилам. У ній задіяний суддівський розсуд, адже законодавець часто передбачає в кримінальному законі лише «орієнтири», враховуючи та оцінюючи, які можна обрати, необхідну міру покарання й, як результат — досягти передбачених у законі справедливих цілей щодо конкретного злочинця. Такими «орієнтирами» є критерії індивідуалізації покарання,

серед яких важлива роль належить обставинам, що пом'якшують покарання. Зокрема, актуалізуючи дослідження проблемних аспектів індивідуалізації покарання при його призначенні з практичного погляду, А. М. Яценко констатує, що при обранні конкретного виду та строку покарання судді не завжди встановлюють і розкривають критерії індивідуалізації покарання, лише формально посилаючись на те, що покарання призначене з урахуванням, зокрема ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи винного та обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання. Пов'язане це, у першу чергу, з проблемою зіставлення вказаних правових явищ між собою [6, с. 95].

До того ж, слід відзначити, що у Кримінальному кодексі України необхідна для правильного й однакового застосування права єдність юридичної термінології цілком не забезпечена. Якщо ж спеціальне значення загальнонавживаного терміна або поняття не очевидне, то законодавцю доцільно надавати його нормативне тлумачення у примітці до статті, у тексті статті або у спеціальній статті. Одним із видів термінів як дефінітивних норм є оціночні поняття. Як видається, на етапі призначення покарання суддя зіштовхується з власне оціночними поняттями в тому випадку, коли такі не передбачені складом злочину відповідної норми Особливої частини Кримінального кодексу України, зокрема, при врахуванні пом'якшуючих покарання обставин.

Врахування обставин, що пом'якшують покарання, означає надання суду можливості, зокрема: призначити основне або додаткове покарання ближче до мінімуму відповідної санкції або в мінімальних межах, визначених цією санкцією; призначити менш суворий вид основного покарання з числа покарань, вказаних в альтернативній санкції; не призначити додаткове покарання, передбачене в санкції як факультативне; застосувати ст. 69 і 69¹ КК України. Правове значення розглядуваних обставин, яке, щоправда, виходить за межі інституту призначення покарання, полягає і в тому, що вони, поряд з іншими закріпленими в КК України обставинами, уможливають застосування звільнення від кримінальної відповідальності і звільнення від відбування покарання зокрема.

Інколи перелік обставин, що пом'якшують покарання, пропонується перетворити у вичерпний на тій підставі, що існуючий на сьогодні невичерпний перелік цих обставин, надаючи судам необмежений простір для їх урахування при призначенні покарання, призводить до порушення принципів законності, рівності всіх перед законом, єдності судової практики, гуманізму та справедливості. Так, обґрунтовуючи потребу вичерпного характеру переліку обставин, які пом'якшують покарання, Т. Іванюк стверджує, що необмежений простір врахування обставин, які пом'якшують покарання, призведе не до індивідуалізації покарання, а до свавілля при призначенні покарання. Вичерпність переліку цих обставин пояснюється необхідністю обмежити повноваження суду і звести до мінімуму можливість призначення особі більш м'якого покарання, ніж вона на це заслуговує. Акцентуючи увагу на тому, що перелік обставин, які пом'якшують покарання, повинен бути вичерпним і передбаченим Кримінальним кодексом України, авторка резюмує: «Невичерпний такий пе-

релік, надаючи судам необмежений простір для врахування таких обставин при призначенні покарання, призводить сьогодні, як свідчить практика, до порушення принципів рівності осіб, єдності судової практики, гуманізму та справедливості» [2, с. 237].

Із вищевикладеною позицією важко погодитись, адже концептуальні схеми, які орієнтують на ідеалізацію формальної визначеності кримінально-правових норм, позбавлені актуальності. Сьогодні виникає потреба в нових методологічних підходах, що дали б змогу розглянути судову інституцію з ширших позицій: вбачаючи в ній реального гаранта природних прав людини, який у випадках наявності розривів між конституційними положеннями та реальною дійсністю, відносної визначеності змісту застосовуваної юридичної норми, прогалин у законодавстві чи колізій нормативно-правових приписів, мав би можливість на власний розсуд вирішити подібні проблемні питання. Необмежений простір врахування обставин, які пом'якшують покарання, що має «людиноцентристську, «праволоудинну» спрямованість, дає можливість при вирішенні судової справи брати до уваги її конкретні особливості, ретельніше враховувати й повніше реалізовувати найбільш оптимальні засоби виправлення особи винного та запобігти вчиненню нею нових злочинів, забезпечувати не тільки законність і обґрунтованість, але й справедливість винесеного вироку по справі.

Іти шляхом постійного збільшення нових складів злочинів, забуваючи про додаткові інструменти кримінального права, недоречно. Саме так актуалізує питання й В. Навроцький, який у своїх розвідках послідовно визначає перелік системних недоліків кримінального законодавства (бланкетність, казуїстичність, пробільність, лімітованість кари, розбалансованість санкцій, надмірна диференціація відповідальності, колізійність, хаотичність змін тощо), які ведуть до низької ефективності кримінально-правових заборон і дисфункцій кримінально-правового регулювання [3, с. 6].

Збереження при цьому як загальних засад призначення покарання врахування ступеня тяжкості вчиненого злочину й особливо особи винного робить безперспективним включення до Кримінального кодексу України формалізованих правил на кшталт банальної оцінки пом'якшуючих (і обтяжуючих) обставин, які чітко окреслюватимуть межі покарання за наявності цих обставин та їх різного поєднання. Враховуючи вищесказане, заслуговує на увагу позиція О. Дудорова про те, що вести мову про рівність перед законом у сфері призначення покарання навряд чи доречно, — покарання має бути максимально індивідуальним [1, с. 207]. Обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, забезпечують «індивідуальне піднормативне» регулювання кримінально-правових відносин, впливаючи на останні у зв'язку з індивідуальним актом застосування права, яким є обвинувальний вирок суду.

У кожній кримінальній справі встановлюється ціла низка як пом'якшуючих, так і обтяжуючих обставин. І щоразу при всебічній оцінці якась група цих обставин отримує «перевагу» над іншою, здійснюючи вирішальний вплив на призначення певного виду й міри покарання. При

цьому спрямованість їх впливу на міру покарання повинна бути чітко визначена та обґрунтована. Саме тому в мотивувальній частині вироку суд має не лише вказати обставини, що визнані ним пом'якшуючими у справі, а й обґрунтувати, як саме вони знижують ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину й особи винного. У цьому контексті Пленум Верховного Суду України зазначає: визнання обставини (не передбаченої законом) такою, що пом'якшує покарання, має бути вмотивоване у вироку (ч. 1 п. 5 постанови «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 р. № 7).

Таким чином, аналізуючи все вищесказане, можна констатувати: обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, конкретизуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину і (або) характеристику особи винного, згідно з Кримінальним кодексом України, є самостійним чинником, який має значення для індивідуалізації покарання. Юридична значущість проблеми пом'якшення покарання в контексті його індивідуалізації зумовлена такими знаковими факторами:

— *по-перше*, однією з очевидних тенденцій розвитку вітчизняного кримінального законодавства є поглиблення індивідуалізації кримінальної відповідальності й покарання, важливим критерієм яких і постають обставини, що пом'якшують покарання;

— *по-друге*, вітчизняне кримінальне право не ґрунтується на виключно формальній оцінці злочину та особи, яка його вчинила. При визначенні підстави й меж кримінальної відповідальності та покарання, кримінальний закон приписує враховувати не тільки формальні, а й матеріальні ознаки, що характеризують суспільну небезпеку злочину, особу винного;

— *по-третє*, «посилення позицій» у Кримінальному кодексі України норм, регламентуючих пом'якшення покарання, покликане поглибити позитивний аспект кримінальної відповідальності, позитивний вплив кримінального закону на осіб, які вчинили злочин, шляхом стимулювання їх відмови від подальшого вчинення злочину або заохочення позитивної посткримінальної поведінки.

Список використаних джерел

1. Дудоров О. Обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання: поняття, правова природа, значення. *Вісник Запорізького національного університету*. Серія Юридичні науки. 2011. № 1. С. 204–211.
2. Іванюк Т. І. Врахування судом обставин, які пом'якшують покарання, не передбачених Кримінальним кодексом України. *Університетські наукові записки*. 2006. № 1 (17). С. 234–237.
3. Навроцький В. Чи перебуває українське кримінальне право в стані кризи? *Юридичний вісник*. 2009. № 37. С. 6–9.
4. Сторчак Н. А. Обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання: теоретичний і практичний вимір. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 4. С. 364–366.
5. Халимов А. Р. Учет смягчающих и отягчающих наказание обстоятельств при его индивидуализации. *Современные проблемы теории и*

практики борьбы с преступностью : материалы Всеросс. науч.-практ. конф. (22 мая 2015 г.). Краснодар : Дом-Юг, 2016. С. 87–93.

6. Яценко А. М. Деякі аспекти індивідуалізації покарання під час його призначення (пункт 3 частини 1 статті 65 КК України). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 2. С. 94–97.

Надійшла до редакції 03.12.2019

Vladyslav BEREZHNIUK

Lviv State University of Internal Affairs

Some Aspects of the Analysis of Circumstances Mitigating the Punishment in its Individualization

The article deals with the legal nature and significance of circumstances that mitigate the punishment as a criterion for the individualization of the punishment when it is imposed. It is stated that sentencing objectively acts as the final stage of justice. It is ascertained that the achievement of the goals of restoring social justice, correcting the convicted and preventing the commission of new crimes is possible only with the unconditional observance of the general principles of sentencing. Therefore, there is a system of rules regulating the process of individualization of the punishment and providing the uniformity of the application of the criteria established by law; these criteria are used by the court in determining the type and the measure of punishment for specific persons found guilty of an offense. The implementation of the tasks of criminal legislation (correcting the convicted person and preventing him from committing new crimes) to a great extent depends on the lawful, fair and justifiable punishment which is imposed on the perpetrator. As a consequence, the legal regulation of the general principles of sentencing is unconditional. In imposing a sentence, the court must apply an individual approach, taking into account the particularities of each crime and the person who committed it. Circumstances that mitigate the punishment also play an important role in this process.

The analysis of the judicial practice shows the ambiguity of the approaches to take into account the circumstances that mitigate the punishment when it is imposed. Sentencing is often limited by courts only with statements that all the circumstances of the crime were taken into account without a detailed analysis of the facts. In order to avoid the aforementioned shortcoming, in the motivation part of the sentence, the court must not only list the circumstances that it found to be mitigating in the case, but also justify how they reduce the degree of the public danger of the crime and the perpetrator. In addition, the author investigates the issues of the criminal significance of circumstances that mitigate the punishment and gives reasons for inexhaustibility of the list of these circumstances.

Keywords: *punishment; sentencing; individualization of punishment; criteria for individualization of punishment; circumstances that mitigate punishment.*